

Regina Madej-Janiszek

Udział Muzeum Niepodległości w tworzeniu Szlaku Frontu Wschodniego I Wojny Światowej na Mazowszu

---

Niepodległość i Pamięć 23/1 (53), 341-350

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Regina Madej-Janiszek

Muzeum Niepodległości w Warszawie

Udział Muzeum Niepodległości w tworzeniu Szlaku Frontu Wschodniego I Wojny Światowej na Mazowszu

Przygotowując się do obchodów 100-lecia wybuchu I wojny światowej, w której Polacy wywalczyli niepodległość swojej Ojczyzny, gospodarze ośmiu województw: lubelskiego, łódzkiego, małopolskiego, mazowieckiego, podkarpackiego, świętokrzyskiego i warmińsko-mazurskiego podjęli działania zmierzające do wytyczenia, oznakowania oraz uatrakcyjnienia pod względem turystycznym Szlaku Frontu Wschodniego I Wojny Światowej. Porozumienie w tej sprawie podpisano na posiedzeniu Konwentu Marszałków Województw RP, które odbyło się 24 września 2009 roku w Łodzi¹. Pomysłodawcą szlaku był pracownik wydziału turystyki urzędu marszałkowskiego w Łodzi Michał Jagiełło – taternik, pisarz, tłumacz literatury rosyjskiej. Zainspirowany lekturą książki Aleksandra Sołżenicyna *Sierpień 1914*, którą tłumaczył na język polski, postanowił stworzyć trasę turystyczną biegnącą przez całą Polskę śladem frontu i bitew Wielkiej Wojny, która będzie równie atrakcyjna, jak organizowane corocznie widowiska na polu bitwy pod Verdun we Francji. Szlak adresowany jest do turystów zmotoryzowanych i eksponuje najważniejsze miejsca

---

¹ *Sprawozdanie z działalności za 2009 rok* (zawiera informacje o podejmowanych i realizowanych przez Zarząd Województwa Łódzkiego, Marszałka Województwa Łódzkiego, komórki organizacyjne Urzędu Marszałkowskiego w Łodzi i niektóre wojewódzkie samorządowe jednostki organizacyjne o działaniach związanych z realizacją przypisanych ustawami zadań), s. 384, https://bip.lodzkie.pl/files/sprawozdania_zarzad/sprawozdanie_2009.pdf [dostęp: 17.01.2016].

i obiekty związane z wydarzeniami I wojny światowej na ziemiach polskich. Wytyczenie i oznakowanie go ma ułatwić lub wręcz umożliwić pokazanie w sposób kompleksowy zasobu zabytków, pamiątek, miejsc oraz wydarzeń związanych z I wojną światową, jakimi dysponują poszczególne regiony Polski, a przez to przybliżyć i zainteresować turystów historią i trudnym dziedzictwem I wojny światowej. Najwcześniej przystąpiono do prac nad wytyczeniem szlaku na terenie Małopolski, gdzie wojna miała najintensywniejszy przebieg. Na Mazowszu podjęto je w ostatnim kwartale 2010 roku i, zgodnie z sugestią władz Samorządu Województwa Mazowieckiego, pierwsza koncepcja jego przebiegu na terenie naszego regionu powstała w Muzeum Niepodległości w Warszawie, które zaprosiło do współpracy przedstawicieli różnych organizacji społecznych i instytucji, takich jak: Towarzystwo Miłośników Fortyfikacji, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami, Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze, Muzeum Historyczne w Legionowie, Muzeum Ziemi Sochaczewskiej i Pola Bitwy nad Bzurą w Sochaczewie oraz osoby zajmujące się historią tego okresu, architekturą i budownictwem militarnym: Bogusława Perzyka, Stefana Fuglewicza, Jakuba Wojewodę, Jacka Emila Szczepańskiego, Pawła Ajdackiego i innych. Pod koniec 2010 roku odbyło się, z inicjatywy Samorządu Mazowieckiego, w Muzeum Niepodległości w Warszawie, spotkanie przedstawicieli ośmiu województw, którzy podpisali porozumienie w sprawie szlaku frontu wschodniego. Na spotkaniu tym uzgodniono elementy wspólne dla wszystkich odcinków szlaku, a mianowicie nazwę: „Szlak Frontu Wschodniego I Wojny Światowej”, logo: schematycznie zakreślone zielonym kolorem dwie kreski przypominające karabin z bagnetem, a nad nimi czerwony płomień oraz pod rysunkiem lub z jego prawej strony zielonymi literami nazwa szlaku; kolorystyka tablic informacyjnych: zieleń i czerwień; wygląd znaków drogowych E-22a (samochodowy szlak turystyczny), E-22b (obiekt na samochodowym szlaku turystycznym) – na brązowych tablicach biały napis „Front Wschodni 1914–1918”.

Podczas kolejnych spotkań w Muzeum Niepodległości w Warszawie oraz w Departamencie Kultury, Promocji i Turystyki Urzędu Marszałkowskiego Województwa Mazowieckiego (8 kwietnia 2011 r.) dyskutowano na temat najważniejszych działań militarnych i innych

wydarzeń wojennych na terenie Mazowsza, a także o zachowanych reliktach i śladach wojny: okopach, umocnieniach, fortach i twierdzach, cmentarzach i grobach żołnierzy oraz miejscach pamięci, które zasługują na uwzględnienie na wytyczanym szlaku turystycznym. W wyniku dyskusji uzgodniono listę głównych jego punktów związanych z najważniejszymi wydarzeniami z okresu I wojny światowej:

- Operacja warszawsko-dęblińska i pas działań wojennych roku 1914 ciągnący się wzdłuż Wisły od zachodu i od południa, ze szczególnym wyróżnieniem kilkudziesięciu obiektów od Błonia do Góry Kalwarii oraz Puszczy Kozienickiej, gdzie po stronie Austro-Węgier walczyła I Brygada Legionów Polskich;
- Przedgórze Iłżeckie – pole bitwy Legionu Puławskiego, walczącego po stronie armii rosyjskiej;
- Wysoczyzna Rawska (rejon dolnej Bzury i Rawki ciągnący się od Płocka do Sochaczewa oraz część powiatu żyrardowskiego) – front bitwy nad Bzurą i Rawką, gdzie Niemcy po raz pierwszy użyli gazu bojowego. Zachowane elementy oryginalnych umocnień polowych dają wyobrażenie o prowadzonych tam walkach pozycyjnych;
- Lasy Chojnowskie związane z ofensywą niemiecką na Warszawę;
- Wyżyna Ciechanowska – pole najważniejszej bitwy na Mazowszu stoczonej pod Przasnyszem w ramach ofensywy na linię rzeki Narew;
- Pułtusk, Różan, Ostrołęka – ofensywa niemiecka na przyczółki forteczne północnego Mazowsza i przekroczenie linii rzeki Narew.

Z dokładnej analizy działań wojennych i innych wydarzeń, które miały miejsce w wytypowanych miejscach Mazowsza wyłonił się zarys szlaku, którego centralna oś jest trasą samochodową z głównymi punktami w: Sochaczewie, Błoniu, Siestrzeniu, Górze Kalwarii, Józefowie, Modlinie, Pułtusku, Różanie, Jednorozcu, Przasnyszu, a także Anielinie i Garbatce Letnisko na terenie Puszczy Kozienickiej oraz Iłży i Pakosławiu na Pogórzu Iłżeckim. Uzgodniony projekt

przewidywał też odgałęzienia od głównych punktów szlaku przeznaczone głównie dla rowerzystów i turystów pieszych:

- Piaseczno, Konstancin-Jeziorna;
- Linia Otwocka;
- Wysoczyzna Rawska;
- Modlin, Legionowo, Jabłonna, Zegrze, Benjaminów;
- Płock, Drobin;
- Głinojeck, Grudusk w pow. ciechanowskim;
- Mława (pow. mławski);
- Ostrołęka, Goworowo, Kamionka, Chruśnice, Czerwin w powiecie ostrołęckim;
- Łosice i powiat łosicki: Sarnaki, Chłopków;
- szlak twierdz i umocnionych przedmości wraz ze wschodnim Mazowszem: Warszawa, Dęblin, Modlin, Zegrze, Różan, Pułtusk, Osowiec, Ostrołęka
- wschodnie Przedmoście Warszawy: Wiązowna, Celestynów;
- miasto Warszawa².

Punkty styczne z pozostałymi województwami to: Bolimów – Nowa Sucha (woj. łódzkie), Dobrzyń nad Wisłą – Płock (woj. kujawsko-pomorskie), Piwnice Wielkie – Chorzele (woj. warmińsko-mazurskie), Siemiatycze-Sarnaki (woj. podlaskie), Dęblin – Garbatka Letnisko (woj. lubelskie), Brody – Iłża (woj. świętokrzyskie).

Lista wytypowanych miejscowości została uznana przez Zarząd Województwa Mazowieckiego za wytyczne do ogłoszonego konkursu dla organizacji pozarządowych (NGO) na realizację projektu Szlak Frontu Wschodniego I Wojny Światowej na Mazowszu³. W konkursach ogłoszonych w 2011 i 2012 roku wygrały kolejno: Fundacja

---

² E. Tomaszewska, *Szlakiem żołnierzy I wojny światowej*, „Kronika Mazowiecka” 2012, nr 3(109), s. 44–45.

³ Załącznik do uchwały Nr 2083/90/11 Zarządu Województwa Mazowieckiego z dnia 27 września 2011 r. [otwarty konkurs ofert dla organizacji pozarządowych oraz innych podmiotów wymienionych w art. 3 ust. 3 ustawy z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie, na realizację zadań publicznych Województwa Mazowieckiego w 2011 r. w zakresie turystyki.] www.mazovia.pl/downloadStat/gfx/mazovia/pl/.../64/.../zalacznik.doc [dostęp: 17.01.2016].

Polonia Militaris z Warszawy oraz Fundacja Rower com⁴. Pierwsza z nich wykonała audyt miejsc związanych z frontem wschodnim I wojny światowej pod względem wartości historycznej obiektów i miejsc oraz ich stanu zachowania i dostępności dla turysty, miejsc noclegowych w pobliżu itp.⁵ Efektem działań drugiej organizacji, według danych Samorządu Mazowieckiego⁶, jest wyznaczenie obiektów głównej osi szlaku i wytypowanie poza nią takich, do których należy poprowadzić ścieżki rowerowe. Wyznaczono miejsca na usytuowanie 190 znaków drogowych z serii E-22 (główna oś jako szlak samochodowy) oraz 196 z serii E-12a (obiekty poza główną osią połączone z nią szlakami rowerowymi), a także samochodowych znaków turystycznych w tym: znaku E-22a wskazującego początek wyznaczonego szlaku samochodowego, znaków E-22b/1 wskazujących poszczególne obiekty na szlaku oraz E-22b/2 informujących o szczególnych atrakcjach na szlaku.

Główną oś szlaku ma łączyć 41 obiektów historycznych związanych z frontem I wojny światowej (wybranych spośród 61 zaproponowanych w wytycznych). Każdy z nich ma być oznakowany za pomocą tablicy informacyjnej. W ramach wizji lokalnej przeprowadzono waloryzację lokalizacji obiektów pod kątem atrakcyjności turystycznej, dostępności dla turystów, w tym turystów niepełnosprawnych (wytypowano osiem miejsc, w których planowano umieścić tablice dla niewidomych: Sochaczew, Płock, Pęsy, Modlin, Kozienice oraz w trzech miejscach w Warszawie). W wyniku przeprowadzonej waloryzacji powstała sugestia dla alternatywnego przebiegu trasy w okolicach Wyszkowa, co pozwoliłoby na zwiększenie atrakcyjności szlaku ze względu na bardzo ciekawe i zadbane obiekty znajdujące się w tym rejonie. Wiązałoby się to z rozbudową trasy o:

---

⁴ J. Mularczyk, M. Jakubowski, *Organizacje pozarządowe wytyczają szlaki turystyczne na Mazowszu*, [w:] „Kronika Mazowiecka”, nr 10(116) 2012, s. 22.

⁵ *Szlak Frontu Wschodniego I Wojny Światowej* [opracowanie audytowe] file:///E:/Szlak%20Frontu%20Wschodniego%20%20Wielkiej%20Wojny%20Na%20Mazowszu/opracowanie_audytowe.pdf [dostęp: 17.01.2016].

⁶ *Szlak Frontu Wschodniego I Wojny Światowej – stan prac*. Tekst przesłany drogą elektroniczną przez pracownika Departamentu Kultury, Promocji i Turystyki Urzędu Marszałkowskiego Województwa Mazowieckiego.

Wólkę Kunińską, Dzładzek, Porządzie, Ochudno Sztuki, Wyszków. Wszystkie wytypowane miejscowości zostały wypozycjonowane wg systemu GPS i naniesione na warstwę obiektów na mapie Google Earth z możliwością wykorzystania ich jako plików do pobrania dla strony internetowej Szlaku Frontu Wschodniego I Wojny Światowej. Przygotowano dla poszczególnych obiektów treść tablic informacyjnych, która była konsultowana z Muzeum Niepodległości w Warszawie⁷, a także ich projekt graficzny. Trudności finansowe spowodowały, że spośród wytypowanych 41 punktów leżących na trasie szlaku głównego i szlaków pobocznych wybrano zaledwie 16, których niestety w 2013 roku także nie udało się ustawić.

W 2013 roku ogłoszono kolejny konkurs na dokończenie realizacji Szlaku Frontu Wschodniego I Wojny Światowej, który tym razem wygrało Przasnyskie Stowarzyszenie Historii Ożywionej⁸. Dopiero w ramach projektu zgłoszonego na konkurs przez to Stowarzyszenie udało się ustawić w wytypowanych miejscowościach część wcześniej zaprojektowanych tablic informacyjnych. Na tablicach utrzymanych w kolorystyce zielono-czerwonej znajdują się informacje w czterech językach (polskim, angielskim, niemieckim, rosyjskim) na temat miejsc, w których się one znajdują: krótka historia, miejsce ważne na szlaku, przebieg I wojny światowej, front wschodni na Mazowszu. W miarę możliwości opisane wydarzenia zilustrowane są archiwalnymi fotografiami pochodzącymi m.in. ze zbiorów Muzeum Niepodległości, które udzieliło też pomocy w ich doborze. Ważnym przekazem na tablicy jest mapa Mazowsza, na której zaznaczono: przebieg frontu wschodniego w dniu 17 października 1914 roku i 15 marca 1915 roku; miejsce usytuowania tablicy informacyjnej; główne miejsca i najważniejsze muzea na szlaku (m. in. Muzeum Niepodległości w Warszawie) oraz pozostałe miejsca na szlaku. Pod mapą umieszczono wykaz najbliższych, waż-

---

⁷ Pismo nr DR-081-2/2013 z dn. 7.08.2013 r. skierowane do Departamentu Kultury, Promocji i Turystyki Urzędu Marszałkowskiego Województwa Mazowieckiego.

⁸ *Sprawozdanie z realizacji programu współpracy Samorządu Województwa Mazowieckiego z organizacjami pozarządowymi oraz innymi podmiotami prowadzącymi działalność pożytku publicznego na 2013 rok*. Załącznik do uchwały Nr 560/342/14 Zarządu Województwa Mazowieckiego z dnia 22 kwietnia 2014 r. www.mazovia.pl/download-Stat/gfx/mazovia/pl/.../64/.../zalacznik.doc [dostęp: 17.01.2016].

nych miejsc na szlaku oraz ważne daty z okresu I wojny światowej. Na dole tablicy znajdziemy adres strony internetowej szlaku: www.szlakfrontuwscходniego.pl oraz logo partnerów projektu różnych dla poszczególnych miejscowości, przy czym na każdej tablicy powtarza się logo Muzeum Niepodległości w Warszawie. Tablice takie ustawiono dotychczas przy cmentarzach wojennych w Bartnikach, Dreglinie, Kozienicach, Pęśach, Nosarzewie Borowym, Przasnyszu, Jednorożcu (pochowano tu 3 584 żołnierzy rosyjskich i niemieckich poległych w bitwach przasnyskich), Złotej (cmentarz-mauzoleum żołnierzy niemieckich powstały w 1930 r.), przy kwaterach żołnierzy poległych podczas I wojny światowej na cmentarzach parafialnych w Grudusku, Pułtusku i Świętym Miejscu oraz przy zespole klasztornym w Przasnyszu.

Innym projektem Przasnyskiego Stowarzyszenia Historii Ożywionej, podnoszącym niewątpliwie atrakcyjność Szlaku Frontu Wschodniego I Wojny Światowej jest sfinansowane z funduszy Samorządu Mazowieckiego oraz Mazowieckiej Jednostki Wdrażania Programów Unijnych przywrócenie do użytku linii kolejki wąskotorowej i drezyn na 22 kilometrowej trasie Krasne–Górki przez Przasnysz. Jest to część połączenia wąskotorowego długości 70 km Mława–Maków Mazowiecki. Odcinek Górki–Przasnysz wybudowano w 1915 roku jako tzw. wojskową kolej polową, odcinek Przasnysz–Krasne powstał w latach 20. i 30. XX wieku. Projekt zrealizowano we współpracy z Lokalną Organizacją Turystyczną Północnego Mazowsza i gminy Czernice Borowe, również korzystającej z finansowego wsparcia Unii Europejskiej. W ramach tego samego przedsięwzięcia prowadzona jest renowacja zabytkowego parku dworskiego w Chojnowie, gdzie będzie usytuowana ekspozycja dotycząca frontu wschodniego z lat 1914–1918⁹. Przasnyskie Stowarzyszenie Historii Ożywionej i Lokalna Organizacja Turystyczna Północnego Mazowsza podjęły też współpracę z Fundacją Polonia Militaris i Mazowiecką Organizacją Turystyczną,

---

⁹ Szlak Frontu Wschodniego I Wojny Światowej – II etap. <http://pshoprzasnysz.pl/uncategorized/szlak-frontu-wschodniego-i-ws-ii-eta> [dostęp: 17.01.2016]; *Kolejka wąskotorowa Szlak Frontu wschodniego I Wojny Światowej*. http://www.mazovia.pl/dla-mediow/informacje;-_prasowe/art,3303,kolejka-waskotorowa-szlak-frontu-wschodniego-solary-na-szkolach.html [dostęp: 17.01.2016].

której efektem jest oferta wycieczki samochodowej na trasie Szlaku Frontu Wschodniego I Wojny Światowej w kilku wariantach: „Front nad Dolną Bzurą i Rawką”, „Twierdza Modlin”, „Kolejka Wąskotorowa Krasne–Górki”. W ramach wycieczki, każdą z zaproponowanych tras, jest możliwość zwiedzania muzeum historycznego przy hotelu Chabrowy Dworek w Serokach Wsi, prezentującego prywatną kolekcję uzbrojenia z I i II wojny światowej oraz spotkania z rekonstruktorami. Chabrowy Dworek oferuje kolację w carskim stylu, a zorganizowane grupy mają szansę uczestniczyć w pokazie wyszkolenia artyleryjskiego i kawaleryjskiego¹⁰.

Na terenie Mazowsza nie udało się na 100-lecie wybuchu I wojny światowej zrealizować w całości szlaku frontu wschodniego. Zrobiono wiele, ale w dalszym ciągu sporo jest do zrobienia. Warto bowiem przypomnieć, że na Szlaku Frontu Wschodniego I Wojny Światowej znajdują się ważne i ciekawe miejsca. Na szczególną uwagę zasługują obiekty o charakterze militarnym, jak np.: twierdza Modlin, Cytadela Warszawska, forty Dębe, Zegrze, Beniaminów, fort nr 1 i pozostałości fortu nr 4 twierdzy Różan, okopy pod Witkowicami koło Brochowa (pow. sochaczewski), czy położone na trzęsawiskach i bagnach pole bitwy w Pakosławiu (gm. Iłża), gdzie w nocy z 19 na 20 maja 1915 roku polski Legion Puławski, w ramach Korpusu Grenadierów Moskiewskich stoczył swoją pierwszą zwycięską bitwę z niemieckimi oddziałami Landwehry, podczas której od kul zginęło 42 żołnierzy, 11 utopiło się w bagnach, 60 zostało rannych. Najwięcej śladów I wojny światowej zachowało się na rozsianych po całym Mazowszu cmentarzach wojennych. Jest ich ponad 200, ale większość z nich jest źle zachowana, tym bardziej należy zadbać o te, gdzie na krzyżach i nagrobkach można jeszcze odczytać nazwiska żołnierzy walczących po obydwu stronach frontu wschodniego. Najciekawsze z nich to: Żytkowice (mauzoleum 150 żołnierzy Legionów Polskich poległych w bitwie pod Laskami-Anielinem 22 października 1914 r.), Kaszewiec (gm. Różan), Świerże Górne (Puszcza Kozienicka), Iłów-Obory koło Sochaczewa (kopce ziemne w kształcie piramid, gdzie pochowano żołnierzy niemieckich

---

¹⁰ *Szlakiem Frontu Wschodniego I Wojny Światowej na Mazowszu*, [w:] *Lato 1914/ Zima 1914/1915* [Folder promujący szlaki turystyczne na Mazowszu finansowane przez Samorząd Mazowiecki]. Mazowiecka Organizacja Turystyczna, Warszawa 2014, s. 8.

i rosyjskich poległych w walkach o Hów, las Obory i okolice w 1914 r.) i wiele innych. Groby i kwatery żołnierskie znajdują się również na cmentarzach parafialnych, np. zbiorowa mogiła żołnierzy Legionów Polskich na cmentarzu parafialnym w Kozienicach. Znaczącą rolę w badaniu i popularyzacji dziejów Mazowsza w okresie I wojny światowej powinny spełniać i w dużej mierze spełniają muzea znajdujące się na Szlaku Frontu Wschodniego I Wojny Światowej: Muzeum Ziemi Zawkrzeńskiej w Mławie, Muzeum Ziemi Sochaczewskiej i Pola Bitwy nad Bzurą w Sochaczewie, Muzeum Historyczne w Przasnyszu, Muzeum Regionalne w Kozienicach, Muzeum Mazowieckie w Płocku i oczywiście Muzeum Niepodległości w Warszawie. Jest zatem realna szansa, że do 2018 roku, na obchody 100-lecia odzyskania przez Polskę niepodległości, Szlak Frontu Wschodniego I Wojny Światowej na Mazowszu będzie gotowy na całej trasie jego przebiegu.

Regina Madej-Janiszek

Bibliografia

- Ajdacki P., Tywoniuk P., *Cmentarze wojenne Warszawa*, Otwock 2008.
- Bochenek R., *Twierdza Modlin*, Warszawa 2003.
- Boguszewski P., *Twierdza Zegrze* (Towarzystwo Przyjaciół Fortyfikacji, Oddział Warszawski), [w:] *Twierdze i działania wojenne na ziemiach polskich w czasie I wojny światowej*, międzynarodowa konferencja naukowa, Osowiec 16–18 X 1998, Białystok–Przasnysz 2000.
- Chojnecki S., *Militarne znaczenie fortyfikacji linii Wisły w rosyjskich planach wojny przed I wojną światową*, [w:] *Twierdze i działania wojenne na ziemiach polskich w czasie I wojny światowej*, międzynarodowa konferencja naukowa, Osowiec 16–18 X 1998, Białystok–Przasnysz 2000.
- Chorzępa J., *Przasnysz luty 1915, „najciekawsza bitwa I wojny światowej”*, Przasnysz 2011.
- Chorzępa J., *Fortyfikacje. Przewodnik po Polsce*, Warszawa–Gdańsk 2005.
- Dobroński A., *Walki w rejonie Przasnysza w I wojnie światowej*, [w:] *Tradycje niepodległościowe na północnym Mazowszu w XIX i XX wieku*, Przasnysz 2002.
- Kospath-Pawłowski E., *Pakosław 1915*, Warszawa 1993.
- Królikowski L., Oktabiński K., *Warszawa 1914–1920. Warszawa i okolice w latach walk o niepodległość i granice Rzeczypospolitej*, Warszawa 2008.
- Macieszyna M., *Przewodnik po Płocku*, Płock 1922.

Porczyński W., *Przelamanie pozycji rosyjskich pod Przasnyszem w r. 1915.*, „Bellona”, t. 38, wrzesień–październik 1931.

Waleszczak R., *Przasnysz i powiat przasnyski w latach 1866–1939*, Przasnysz 1999.

Rozdżestwieński P.M., *Bitwa nad Rawką i Bzurą 1914–15*, Warszawa 2006–2010.

Rządkowki J., *Pierwszy Legion Puławski*, Warszawa 1925.

Święcki T., Wybult F., *Mazowsze płockie w czasach wojny światowej i powstania Państwa Polskiego*, Toruń 1932.

Todorski A., *Na granicy dwóch światów. 50-lecie wojny 1914–1918*, 1964 (b.m.).

Twierdze i działania na ziemiach polskich w czasie I wojny światowej, red. J. Chorzępa, A. Wap, Białystok–Przasnysz 2000.

Volkman E.O., *Wielka wojna na ziemiach polskich w niemieckiej fotografii woj- skowej*, Przemyśl 2007.